

L.Ja. GIBIANSZKIJ:

A JUGOSZLÁV KÉRDÉS FELMERÜLÉSE A HITLER-ELLENES KOALÍCIÓN BELÜL ÉS A SZOVJETUNIÓ ÁLLÁSFOGLALÁSA (1941 – 1942)

A Hitler ellen szövetkezett hatalmak között a jugoszláv kérdés első ízben az 1941-es és az 1942-es esztendő fordulóján merült fel. Előtérbe kerülése arra vezethető vissza, hogy konfliktusba került egymással a jugoszláv társadalom két ellentétes társadalmi-politikai ereje: a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vezetése alatt kibontakozott népfelszabadító mozgalom és az emigráns királyi kormány nevében fellépő, ennek támogatását élvező csetnikiek katonai-politikai szervezete, amelynek D. Mihailović állt az élén.

A jugoszláv kérdés felbukkanásának kezdeteit a történetírás tekintélyes számú munkában dolgozta fel,¹ ám a témakör megvilágítása, – különösen pedig a Szovjetunió álláspontjának tisztázása – korántsem tekinthető teljesnek. Számos külföldi szerző a szovjet források mellőzésével kellőképpen nem dokumentált sztereotípiák hatása alatt próbálja meg értelmezni az adott kérdést.

A népfelszabadító mozgalom és a csetnikiek ellentétei 1941 novemberét követően váltak egyre élesebbé, négy hónappal azután, hogy a JKP megindította a fasiszta megszállók elleni harcot, amely rövid idő leforgása alatt tömeges felkeléssé fejlődött. A csetnikiek vezetése a népfelszabadító mozgalmat a szélsőséges antikommunizmus prizmáján keresztül szemlélte, s úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a partizánok a legveszélyesebb katonai és politikai ellenlábasai a háború előtti, monarchista berendezkedés visszaállítására irányuló terveknek. A „szabadcsapatok” parancsnoksága ezért úgy döntött, hogy felfüggeszti a partizánokkal szeptember vége óta Szerbia területén folytatott részleges együttműködést, s nagyszabású hadműveleteket indított a partizánok által felszabadított területek, az „Uzsicei köztársaság” ellen (Uzsice térségében volt a partizán csapatok vezérkara is, élén a JKP főtitkárával, J. Broz Titóval). Annak ellenére, hogy Mihailović végső célja szintén a megszállók kiűzése volt, a csetnikiek vezére ekkor mégis úgy döntött, hogy titokban kapcsolatokat létesít a megszállókkal és kiszolgálóikkal, hogy együttes erővel harcoljanak a népfelszabadító mozgalom ellen.

A partizánosztagok azonban sikeresen visszaverték a csetnikiek táma-

dását, olyannyira, hogy az ellentámadás során bekerítették Mihailović főparancsnokságát is. Hiábavalóknak bizonyultak a csetnikek vezérének ahhoz fűzött reményei, hogy a megszállók csapatai segítségére sietnek, – ebben a pillanatban az utóbbiak elutasították az együttműködést és fegyverletételt követeltek. 1941 novemberének első napjaiban ezért Mihailović rádiókapcsolatba lépett a londoni jugoszláv emigráns kormánnyal, s közölte, hogy a partizánok – akik szerinte csak a látszat kedvéért harcolnak a megszállókkal – megtámadták, úgymond, csapatait. Sürgős katonai és politikai segítséget kért. Azt kívánta, hogy az angol légierő fegyvereket és lőszert továbbítson a csetnikeknek, politikai síkon pedig, hogy a Németországgal harcban álló két vezető szövetséges hatalom, a Szovjetunió és Anglia a moszkvai rádió, illetve a BBC szerb–horvát nyelvű felhívásban szólítsanak fel a partizánok és a csetnikek ellenségeskedéseinek felfüggesztésére, valamint a csapatok közös parancsnokság alatt történő egyesítésére. A fegyver- és lőszerszállítványokkal Mihailović azt kívánta elérni, hogy az erőviszonyok az ő javára változzanak meg (erről nyíltan beszél a rádiótáviratokban). Mivel pedig az emigráns kormány a csetnikeket a „hazai királyi haderő” csapataiként kezelte, a csapatok közös parancsnokság alá vonását úgy értelmezték, hogy a partizánokat Mihailovićnak kell alárendelni. Mihailovićot egyébként nem sokkal az események előtt az angolok de facto elismerték: az emigráns jugoszláv kormánnyal létrejött megegyezés értelmében, az angolok egy hónappal korábban eljuttattak Jugoszláviába egy ejtőernyős csoportot. A kapcsolattartással megbízott misszió tagjai október végén érkeztek meg a csetnikek főhadiszállására (Hudson-misszió). A novemberi konfliktust megelőzően, a népfelszabadító mozgalom vezetősége maga is úgy foglalt állást, hogy célszerű létrehozni a partizánok és a csetnikek közös operatív törzsét a megszállók elleni harc érdekében. Mint Tito későbbi elbeszéléséből kiderül, ő azt javasolta, hogy a törzs élére Mihailović kerüljön, de Mihailović akkor még elzárkózott egy közös szerv létrehozásától. Novemberben ezzel szemben az volt az elgondolása, hogy a partizánosztagekat egyszerűen beilleszti saját alakulataiba, megtartva a főparancsnoki tisztet. A terv, megvalósítása esetén, a népfelszabadító mozgalom önálló katonai-politikai tényezőként való felszámolását jelentette volna.

Miután a jugoszláv emigráns kormány megkapta a csetnikek parancsnokának sürgönyét, az angol kormányzathoz fordult támogatásért, s november közepén azzal az együttes javaslattal keresték meg a Szovjetuniót, hogy lépjen fel a partizánok és a csetnikek közötti konfliktus felszámolása érdekében. Ennek érdekében tanácsosnak tartották a partizán csapatok alá-

rendelését a „nemzeti vezérként” feltüntetett Mihailović parancsnokságának, továbbá azt is, hogy megkeressék ilyen értelmű ajánlással a népfelzabardító mozgalom vezetőségét.²

Mindezek következtében, a népfelzabardító mozgalom és a csetnik viszonya egyben a Hitler-ellenes koalíció szövetségesei közötti kapcsolatrendszer egyik elemévé vált.

A nyugati országok történetírásában, mindenekelőtt pedig az angol historiográfiában az a vélemény tekinthető elterjedtnek, amelyet legmarkánsabban W. Deakin fogalmazott meg.³ Ennek lényege, hogy az angol kormány a Hitler-ellenes jugoszláviai front megerősítése érdekében lépett fel a partizánok és a csetnik csapatainak összevonása mellett, s azért ragaszkodott Mihailović személyéhez a közös parancsnokság élén, mivel nem rendelkezett elegendő információval az országban uralkodó tényleges helyzetről, megtévesztették Mihailović közlései, aki az emigráns jugoszláv kormány által hivatalosan is elismert tekintélyes ellenállási mozgalom vezetőjének szerepében tetszelgett. A jugoszláv történetírásban viszont az a felfogás uralkodott, hogy a brit kormány Mihailovićot egyáltalán nem a híradásai iránt érzett bizalom miatt támogatta, s hogy a kormány igenis tisztában volt a Jugoszláviában kialakult tényleges helyzettel.⁴ Mint azt J. Marjanović említi, egyes jugoszláv szerzők a csetnik 1941 novemberi támadását a partizánok ellen éppenséggel közvetlen összefüggésbe hozzák Hudson nem sokkal korábbi megérkezésével Mihailovichhoz, közelebből az angoloknak a misszió segítségével eljuttatott olyan értelmű instrukciójával, hogy „jugoszlávok Jugoszláviáért” vívott harcára van szükség, nem pedig „kommunista” felkelésre „Oroszországért”.⁵

A napjainkban hozzáférhető dokumentumok vizsgálata (beleértve Nagy-Britannia Állami Levéltárának 1972-től kezdve hozzáférhető okmányait is) nem ad okot ennyire szélsőséges következtetések levonására. A levéltári anyagból kiderül, hogy az angol kormány valóban a partizánok és a csetnik megbékítésére, majd pedig erőik egyesítésére törekedett, s megalapozatlan leegyszerűsítést fed az a felfogás, amelynek megfelelően érdekelt volt a csetnik partizánok elleni támadásában, mi több, ennek kezdeményezőjeként lépett volna fel. A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy 1941 őszén az angol kormány meglehetősen korlátozott és eléggé ellentmondásos információkkal rendelkezett a jugoszláviai helyzetről, nem látta tisztán az események alakulását. Ugyanakkor azonban a levéltári forrásokból az is kiolvasható (mint ezt az angol levéltári anyagot tanulmányozó E. Barker, sőt, W. Deakin munkája is leszögezi), hogy legalább is 1941 októbertől – november elejétől kezdődően Nagy-

Britannia felderítéssel foglalkozó szervei és a külügyi apparátus már birtokába jutottak bizonyos adatoknak – egyrészt arról, hogy a megszállók elleni küzdelem döntő tényezője a népfelszabadító mozgalom, s a csetnikek nem túlságosan aktívak (erről Hudson tudósított), másrészt pedig arra vonatkozóan, hogy a csetnikek kapcsolatban állanak a megszállókat kiszolgáló rendszerrel. Még ha ezeket az értesüléseket nem is tartották kielégítő pontosságúaknak, akkor is egyértelmű, hogy London – az esetleg felmerülő bizonytalanságok ellenére – nem kételkedett a Mihailović mellett történő kiállítás helyességében. Következésképpen, a brit magatartást csak és kizárólag az illetékes szervek tájékoztatására visszavezetni, ugyancsak leegyszerűsítő eljárás volna. Sem E. Barker, sem a felhivatalos angol történetírás jeles képviselője, L. Woodward nem kerülhet meg annak bizonyítékait, hogy a britek kiállítását Mihailović mellett egy átfogó társadalmi-politikai stratégia céljai indokolták: az a törekvés, hogy a csetnikek váljanak a népfelszabadító mozgalom politikai ellensúlyává, hogy ők alkossák azt az ellenerőt, amely a háborút követően meggátolná a forradalmi átalakulásokat, Jugoszlávia rátérését a szocializmusra, megakadályozná szorosabb kapcsolatok kiépítését a Szovjetunióval.⁶ A partizánok és a csetnikek megbékítésének, majd Mihailović parancsnoksága alatt történő egyesítésének a terve az egységes jugoszláviai Hitler-ellenes frontnak azt a változatát testesítette meg, amely egyidejűleg törekedett a népfelszabadító mozgalom önállóságának gyakorlati megtörésére és a csetnikek, valamint az emigrációban élő királyi kormány pozícióinak megszilárdítására.

A szovjet kormányt bonyolult döntés elé állította a brit kormány és a jugoszláv emigrációs kormány 1941. novemberének derekán kifejtett javaslata.

A Szovjetunió messzemenően támogatta a népfelszabadító mozgalom megszállók elleni harcát; a szovjet tömegtájékoztatási eszközök nagy teret szenteltek a mozgalom sikerei bemutatásának. V.V. Zelenyin és G.M. Szlavin szovjet történészek számításai szerint, már 1941 júliusában, vagyis a mozgalom kibontakozásának kezdeti időszakában, a Pravda 26, az Izvesztija 30, a Trud 22, a Krasznaja Zvezda című lap pedig 27 anyagban foglalkozott a jugoszláviai helyzettel. Ettől kezdve a jugoszláviai népfelszabadító harcokról szóló híradások a szovjet sajtó és rádió hírányagainak állandó elemeivé váltak. 1941 júliusától kezdve a jugoszláv partizánok tevékenységét ismertető híradások rendszeresen bekerültek a Szovinformbjuro közleményeibe. Ezek rendkívül magasra értékelték a Jugoszláviában kibontakozó harcokat, rámutattak arra, hogy a jugoszláv partizán-

nok és a Vörös Hadsereg csapatai, a közöttük levő nagy földrajzi távolságok ellenére, vállvetve harcolnak. Beszédekben, cikkekben a közös célokat hangsúlyozták 1941 nyarán és őszén a Szovjetunió párt-, állami és katonai vezetői is, így K.Je. Vorosilov, Je.M. Jaroszlavszkij, Sz.K. Tyimosenko. Ily módon a jugoszláv népfelszabadító mozgalom mind a Szovjetunióban, mind pedig (a Szovjetunió révén) nemzetközi szinten is komoly politikai és propaganda-fórumra tett szert. Amikor 1941 nyaratól–őszétől Moszkvában szovjet társadalmi szervezetek, illetve vezetőik kezdeményezésére alapos propagandatevékenységgel előkészített, nagy nyilvánosságban részvételű össz-szláv találkozót, antifasiszta ifjúsági gyűléseket és hasonló demonstrációkat kezdtek rendezni, ezeken a népfelszabadító mozgalom képviselőiben rendszeresen és aktívan részt vettek a Komintern vezető szerveinél dolgozó jugoszláv kommunisták is. 1941. november 11-én a moszkvai rádió szerb–horvát nyelvű adásai mellett, a Komintern rádióhálózatának keretei között megkezdte működését a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás.⁷ Mindez jelentős politikai és erkölcsi támogatást biztosított a népfelszabadító mozgalom számára, népszerűsítette harcát, s egyre inkább ellensúlyozta a nyugati – elsősorban az angol – tájékoztatási eszközöknek és az emigráns jugoszláv kormány propaganda szerveinek Mihailovičot dicsőítő mítoszát. A mítosz alapját az alkotta, hogy a propagandában a népfelszabadító mozgalom harcát elhallgatva, a partizánok tevékenységét Mihailovič érdemeinek tulajdonították.

Ezzel együtt azonban a Szovjetunió kívánatosnak tartotta, hogy Európa leigázott országaiban (beleértve Jugoszláviát is), politikai orientációjuktól függetlenül megvalósuljon a fasiszta megszállókkal szembehelyezkedő erők együttműködése. Az ÖK(b)P és a szovjet állam ilyen jellegű állásfoglalása teljes mértékben összhangban állt a Komintern határozatával, amelyet a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetősége is elfogadott – voltaképpen ennek értelmében kezdeményezték 1941 szeptember végétől a részleges együttműködést a csetnikekkel. A Szovjetunió eleinte nem rendelkezett megfelelő információkkal a csetnikekről. A JKP, illetve a népfelszabadító mozgalom vezetősége közvetett úton tartotta fenn a kapcsolatokat a Komintern szovjet területen működő vezető szerveivel. Kénytelenek voltak közbeiktatni egy Zágrábban elhelyezett illegális rádióállomást. Nyugat-Szerbia felszabadított területeiről a JKP Központi Vezetősége és a Tito vezette partizán csapatok parancsnoksága táviratait futárok útján juttatta el Zágrábra; a megszállt területeken leküzdendő nagy távolság, a megszállás körülményei közepette bonyolult út akadályozta azt, hogy Moszkvába eléggé rendszeresen eljussanak az opera-

tív információk. A Szovjetunióban a külföldi tájékoztatási eszközök híradásait a csetnikiek részvételéről az ellenállásban egészen addig a Hitler-ellenes jugoszláviai front kiszélesedésére utaló tünetként fogták fel, amíg nem vált ismeretessé Mihailovićék támadása a népfelszabadító mozgalom ellen, illetve kapcsolataik a megszállókat kiszolgáló hatóságokkal. A helyzetértékelésnek ezt a vonulatát megerősítették Tito bizonyos híradásai is – szeptember végén és október első felében a Komintern vezetőségéhez eljuttatott üzenetei arról szóltak, hogy sikerült együttműködésre lépnie a csetnikekkel a megszállók elleni harcban.⁸ 1941 nyarán és őszén a szovjet sajtóban, a rádióadásokban ilyen értelmű közlemények is helyet kaptak, esetenként alapot szolgáltatva arra, hogy a csetnikeket és a partizánokat azonosítsák.⁹ Amikor pedig 1941 novemberében a csetnikiek támadást indítottak a partizánok ellen, s London az emigráns jugoszláv kormánnyal együtt megkereste a szovjet kormányt, nem volt lehetőség gyors információcserére Moszkva és a JKP, illetve a népfelszabadító mozgalom vezetősége között. Mi több, a kérdést tanulmányozó J. Marjanović, M. Leković és P. Morača jugoszláv történészek megállapításai szerint, időnként teljesen megszakadt, folyamatosságát csak az 1942-es esztendő elején sikerült helyreállítani. A jelek szerint ekkor jutott el Moszkvába Tito értesítése arról, hogy a csetnikiek megtámadták a partizánokat, s hogy Mihailović a népfelszabadító mozgalom elleni harcban együttműködik a megszállókat kiszolgáló rendszerrel.¹⁰

Az elmondottakból látható, hogy tévesek a jugoszláv memoár-írók egy részének, egyes történeti-publicisztikai munkák szerzőinek (így például V. Dedijernek, vagy pedig újabban V. Velebitnek) azok az állításai, hogy az 1941-es esztendő folyamán a JKSZ Központi Vezetősége, a partizán főparancsnokság és a Komintern vezetősége között megszakítás nélküli, folyamatos összeköttetés állt fenn, hogy ennek következtében a Szovjetunióban „részletesen és pontosan” értesültek volna a jugoszláviai helyzet alakulásáról, s hogy a szovjet kormány „naponta részletes beszámolókat” kapott volna kézhez. Ugyanakkor ezeket az állításokat számos nyugati történész hitelesnek fogadja el, s úgy vélekedik – mint pl. Ph. Auty, avagy W. Roberts –, hogy 1941 végén, amikor a brit és az emigráns jugoszláv kormány megkereste a Szovjetuniót, az utóbbi már megkapta Tito tájékoztatóját Mihailović hadműveleteiről.¹¹

A valóságban azonban a szovjet kormány nem rendelkezett ennyire kimerítő értesülésekkel, éppen ezért nem lehetett oka arra, hogy elutasítsa a brit és az emigráns jugoszláv kormány kérését Mihailović személyére vonatkozóan.¹² Arra sem volt alapja, hogy elutasítsa a csetnikiek és a par-

tizánok közötti konfliktus rendezésére, továbbá a megszállók elleni harc céljából történő egyesítésükre tett javaslatokat. Az emigráns kormány-
nak és az angol kormánynak az indítvány háttérében meghúzódó elkép-
zelése azonban (nevezetesen, hogy a partizáncsapatokat a csetnikek pa-
rancsnoksága alá kell rendelni), homlokegyenest eltért a népfelszabadító
mozgalmat támogató szovjet politikai irányvonalától. A Hitler-ellenes
erők egységfrontjának megteremtését, többek között Jugoszláviában is,
szorgalmazva, a jugoszláv eseményekkel kapcsolatban a Szovjetunió olyan
álláspontra helyezkedett, amelynek középpontjában a népfelszabadító
mozgalommal, a partizánok harcával vállalt szolidaritás állott. A Szovjet-
unióban még 1941 nyarán és őszén is, amikor a csetnikeket elsősorban a
megszállókkal szembehelyezkedő politikai erőnek tekintették, s a nyugati
sajtó csetnikekre vonatkozó hírei alapján a szovjet tájékoztatási eszközök-
ben ennek megfelelő híradások láttak napvilágot, az ilyen közlemények
viszonylag szerény terjedelműek voltak, s lényegesen több helyet foglaltak
el a partizánokra vonatkozó anyagok. Nem felel meg a valóságnak V. De-
dijernek az ötvenes évek elején keletkezett s a nyugati történetírás által
felkapott állítása, amely szerint nemcsak Angliában, hanem a Szovjet-
unióban is „kizárólag Draža Mihailovićról beszéltek volna”.¹³ A szóban
forgó kitétel abszurditását egyértelműen bizonyítja a V.V. Zelenyin és
G.M. Szlavín által a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején feltárt
hatalmas tényanyag.¹⁴ Azok a közlemények viszont, amelyek a szovjet
hírközlő szervezetben nyugati források alapján Mihailovićot személy szer-
int az ellenállás vezetőjeként emlegetik, csupán szórványosak voltak: így
például 1941 december végéig a Pravda mindössze két ilyen írást tett
közzé, az Izvesztyija pedig hármat.¹⁵ Azok az anyagok, amelyeket a szovjet
tájékoztatási szervezet nem a külföldi sajtóból vettek át, hanem saját nevük-
ben publikáltak, kizárólag a partizánokkal foglalkoztak.¹⁶

A brit és a jugoszláv emigráns kormány javaslata nehéz probléma
elé állította a Szovjetuniót: miközben elkeseredett harcok folytak Moszk-
va alatt, igen fontos volt a Szovjetunió számára a Hitler-ellenes koalíció
megerősítése, s ezen belül is kiemelkedően lényegesnek tűnt a legjelen-
tősebb szövetségeshez, Nagy-Britanniához fűződő viszony rendezettsége.
Az adott helyzet nem kedvezett egy Moszkva és London között a ju-
goszláv népfelszabadító mozgalom és a csetnikek együttműködése kapcsán
kifejlődő polémiának. Bonyolította a dolgot, hogy Mihailović főparancs-
nokságának elismerését az emigráns kormány szorgalmazta, amely a koa-
líción belül formálisan akkor a jugoszláv államiság képviselőjeként sze-
repelt.

Ilyen körülmények között, megbízható információk hiányában, az adott pillanatban a szovjet kormány sem a brit, sem a jugoszláv emigráns kormánynak nem adott választ. Az angolok ismételt megkeresésére 1941 végén és 1942 elején közölte, hogy nincs összeköttetése Jugoszláviával, illetve a kommunisták vezetete partizánmozgalommal, a jugoszláv emigrációs kormánnyal pedig tudatta, hogy nem tartja helyénvalónak a jugoszláv felkelés ügyeibe történő beavatkozást. A válaszadás révén elkerülhetővé vált az akkor semmiképpen sem kívánatos vita Londonnal; a reagálás egyben az angol fél tervének gyakorlati elutasítását is jelentette. Így értelmezte azt a Foreign Office is, ahol 1942 január közepén megállapították, hogy az oroszok „nem akarnak olyan instrukciókat küldeni, amelyek megzavarnák a kommunista partizánokat”.¹⁷

Az események alakulásáról azonban egy lényegesen későbbi időszak folyamán már gyökeresen más jellegű verziók kerültek forgalomba. Szerzőik abból a tényből indulnak ki, hogy 1941 november közepén a népfelszabadító mozgalom vezetősége félbeszakította a Mihailović főparancsnokságának bekerítését eredményező ellentámadását, tárgyalásokba kezdett a csetnikekkel, s november 20-án újabb egyezményt kötött velük (amelyet a későbbiekben a csetnikek ismét megszegtek). Az egyik ilyen jellegű értelmezés, amelyet az ötvenes évek elején ugyancsak V. Dedijer fogalmazott meg, arról beszél, hogy a népfelszabadító mozgalomnak ez a döntése a moszkvai rádió szerb–horvát nyelvű adása nyomán keletkezett; az adásban Mihailovićot úgy emlegették, mint „a jugoszláviai ellenállás összes erőinek vezérét”.¹⁸ Jóllehet Dedijer nem idézi az adás szövegét, nem adja meg időpontját („egy este”), a szóban forgó változat széles körben elterjedt előbb a jugoszláv, majd a nyugati történetírásban. A szemtanúként fellépő Dedijer állítása alapján következtetéseket vontak le arra nézve, hogy „a Szovjetunió támogatta” a brit törekvést a népfelszabadító erők és a csetnikek Mihailović parancsnoksága alatt történő egyesítésére, ami hatást gyakorolt a népfelszabadító mozgalom magatartására, továbbá – amint ezt például B. Petranović megfogalmazta – „megmentette Mihailovićot a megsemmisítéstől”.¹⁹ Vannak történészek és visszaemlékezők, akik ebből a változatból egy másikat alkottak: ennek értelmében (miként ezt Ph. Auty írja), 1941 novemberében Tito egyenesen „parancsokat kapott Oroszországból” arra, hogy megegyezzen Mihailović-csal a „közös főparancsnokság felállításáról”. A bizonyító tényanyag ez esetben is hiányzik, – akárcsak E. Kardelj memoárjaiban is, aki közelebbi pontosítás nélkül, csupán általánosságban mozogva azt hozza fel, hogy a szovjet kormány a népfelszabadító mozgalom vezetőségétől „követelte”, hogy a

partizánok és a csetnikiek egyesüljenek „közös hadseregbe Draža Mihailović parancsnoksága alatt”.²⁰

A másodikként említett változat abszolút pontatlansága lehetlenné teszi azt, hogy komolyan foglalkozzunk vele, lévén, hogy egyetlen forrásban sem található utalás ehhez hasonló „parancsokra” vagy „követelésekre”. Érthetetlen, hogyan merülhettek fel egyáltalán ilyen elképzelések, különösen, ha figyelembe vesszük, milyen nehézségek mutatkoztak 1941 novemberében a népfelzabardító mozgalom vezetősége és Moszkva közötti összeköttetés terén. Ráadásul, a közös operatív törzs formájában Mihailović vezetésével működő egyesített parancsnokság létrehozásának gondolatát maga a népfelzabardító mozgalom vezetősége vetette fel, még november előtt.

Ami az első változatban szereplő értesüléseket illeti, a legfontosabb közülük – vagyis, hogy a Mihailović főparancsnoksága ellen indított támadás leállítását, a tárgyalások megkezdését a moszkvai rádió adásai indokolták volna – semmiképp sem lehet alátámasztani a népfelzabardító mozgalom vezetőségének ebből az időszakból fennmaradt dokumentumaival. Amikor 1941. november 16–17-én J. Broz Tito tájékoztatta az ekkor hozott döntésről a népfelzabardító mozgalom horvátországi és szlovéniai szerveit, egyáltalán nem említette a moszkvai rádiót, hanem egészen más indokokat sorolt fel: az elhatározást a „szerb nép miatt” kellett meghozni, mert a csetnikiek támadása a partizánok ellen a szerbekre „roppant mély benyomást tett”. Titónak a népfelzabardító mozgalom szlovéniai vezetősége számára 1942. január 2-án írott levele arról beszél, hogy a döntés „a szerb nép felszabardító harcának megszilárdítása végett” született.²¹ Az említett dokumentumokat figyelembe veszik J. Marjanović és P. Moraca az 1941-es felkelésről írott munkái. Bár mindkét mű megismétli V. Dedijer változatát (hitelességét csupán a szerzőre történő hivatkozással támasztva alá), az ott kifejtettektől eltérően, a népfelzabardító mozgalom elhatározásának létrejöttében egészen más okokat is említenek. Ezek között a legfontosabbnak azt tekintik, hogy Mihailović főparancsnokságának szétverése nem oldotta volna meg a problémákat, sokkal inkább károkat okozott volna a felszabardító harc ügyének, mivel a szerb nép tekintélyes tömegei előtt még nem lepleződtek le a csetnikiek politikai nézetei, nem sikerült még elszigetelni a „szabadcsapatok” mozgalmát.²² Tito még a csetnikekkel történt novemberi összetűzést megelőzően jutott erre a következtetésre. Amikor pedig november közepén döntés született a Mihailović-csal folytatandó tárgyalások megkezdéséről, megjegyezte, hogy már korábban is, „...a csetnikiek támadását megelőzően, parancsnokságunk

több ízben megkísérelte felszólítani Draža Mihailovićot a testvérgyilkos háború felfüggesztésére”.²³ A Dedijer által ismertetett változat nyilvánvaló ellentmondásban áll ezzel a megállapítással.

Dedijer koncepciójának háttérében egyetlen dokumentálható tény áll: Tito 1941. november 25-én a zágrábi illegális rádióadónak eljuttatott üzenete, amelyben kéri „sürgősen közölni” a Komintern vezetőségével azt, hogy a londoni rádió nyomán a moszkvai rádió teljesen téves értesüléseket közöl Mihailovićról.²⁴ Arról azonban egyetlen szó sem esik, hogy a csetnikiek parancsnokságának megkíméléséről, a tárgyalások megkezdéséről szóló döntést a moszkvai rádió adása indokolta volna. Ehelyett teljesen más jellegű okra történik hivatkozás: „Egyedül Londonra való tekintettel mondtunk le arról, hogy teljesen likvidáljuk Draža Mihailovićot”.²⁵ Tito nyilván figyelembe vette a londoni jugoszláv kormány és a brit propagandaszervek (többek közt a BBC) kampányát Mihailović támogatására, ahol a csetnikiek vezérét a jugoszláv ellenállás vezetőjének szerepében tüntették fel.

A november 25-én kelt dokumentumban Tito nem fejt ki bővebben, hogy a moszkvai rádió milyen Mihailovićra vonatkozó hamis közleményeket sugárzott és mikor. Azt megemlíti, hogy érződik bennük a londoni rádió értesüléseinek átvétele. Valószínű tehát, hogy azoknak a csekély számú adásoknak az egyikéről van szó, amelyekben Mihailović úgy szerepel, mint a jugoszláviai felszabadító harc vezetője. Említettük már, hogy a szovjet tájékoztatásba ez a felfogás a nyugati hírugynökségek révén került be. Lehetséges, hogy a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetősége a moszkvai adásoknak ezt a hangvételt úgy értelmezte, mint a Mihailović-csal történő megegyezést sugalló fellépést. Az azonban a jugoszláv történészeknek az 1941-es felkelésről írott, említett alapvető műveiből is kiderül, hogy – Dedijer állításával ellentétben – ez nem lehetett a csetnikekkel való tárgyalások megkezdésének egyedüli kiváltó oka. A Dedijer-féle verzióval nem állanak összhangban a népfelszabadító mozgalom vezetőségének imént már idézett dokumentumai sem (amelyek nem is publikusak, hanem munkajellegűek), illetve egyetlen bennük leszögegett ok sem.

A történettudomány rendelkezésére álló dokumentumanyag (beleértve ebbe a brit diplomácia és a jugoszláv emigrációs kormány levéltári okmányait is), arról tanúskodik, hogy London és az emigrációban élő kormány hasztalan igyekezett elérni, hogy a Szovjetunió beleegyezzen a csetnikiek és a partizánok megbékítésébe Mihailović vezetése alatt, vagy valamiféle ehhez hasonló csapategyesítési megoldásnak akárcsak gondola-

tát is helyeselje. Ezek a próbálkozások annak ellenére eredménytelenek maradtak, hogy a brit fél bizonyos nyomást próbált gyakorolni a Szovjetunióra, összefüggésbe hozva az adott kérdést az angol–szovjet együttműködés kibővítésének lehetőségével.²⁶

Mint már említettük, London érzekelte a szovjet válasz taktikai jellegét, úgy értékelve azt, mint a brit javaslat megvalósítása előli elzárkózást. Az angol kormány biztos volt abban, hogy a Szovjetunió és a népfelzabardító mozgalom között létezik összeköttetés. Ezért 1942 márciusában, miután még mindig nem sikerült helyreállítania Mihailović-csal az 1941 decemberében megszakadt rádiókapcsolatot, az angol kormány kérte a szovjet kormányt, hogy a partizánok közvetítésével működjön közre az újbóli kapcsolatfelvételen. A válasz ezúttal is ugyanaz volt, mint az 1941-es esztendő végén: a szovjet kormánynak nincs semmiféle kapcsolata Jugoszláviával.²⁷

A második válasz taktikai jellege még az előzőnél is egyértelműbb: 1942 elejétől kezdve, amikor a Komintern vezető szervei ismét kaptak híreket a JKP és a népfelzabardító mozgalom vezetőségétől (februárban pedig közvetlen rádiókapcsolatot létesítettek egymással), a kapott értesülések alapján a szovjet tömegtájékoztatási eszközök minden korábbinál szélesebb körű propagandát indítottak a jugoszláv partizánok fasiszta megszállók elleni harcának megvilágítására. V.V. Zelenyin és G.M. Szlavin már feldolgozta a korabeli szovjet sajtó vonatkozó anyagát;²⁸ ebből egyebek közt látható S. Nešović állításának megalapozatlansága is, aki arról ír, hogy 1942-ben a szovjet sajtó és rádió „továbbra is tartózkodott attól, hogy nyilvánosan állást foglaljon a jugoszláv partizánok ügye mellett”.²⁹ Megjegyezzük, hogy a rendszeresen megjelenő híryanagon túlmenően, a szovjet sajtó számos olyan cikket is publikált, amelyek elemzik a jugoszláv partizánmozgalmat, nagyra értékelik harcát a megszállók ellen. Így például 1942 márciusában (amikor az angolok említett kérésüket előadták), a partizánok tevékenységének jelentőségét B.N. Ponomarjov két nagy terjedelmű cikkben méltatta a Pravda hasábjain „Az európai vulkán” és különösen „Jugoszlávia a partizánháború tüzeiben” címmel.³⁰ Az utóbbi cikk a népfelzabardító mozgalom vezetőségétől kapott információk alapján bemutatta az olvasóknak a partizánmozgalom 1941 nyara óta végbement fejlődésének főbb szakaszait, kitért az „Uzsicei köztársaságra”, ismertette ennek hősies védekezését az 1941 őszén indított ellenséges támadással szemben, írt a harcok fellángolásáról 1942 telén Boszniában, ahova a partizán csapatok a felszabardított szerbiai területek bukása után visszavonultak. 1942 februárjában Moszkvába érkezett J. Broz Tito

üdvözlő távirata, amelyet a népfelszabadító partizánhadsereg főparancsnoksága nevében küldött a Vörös Hadsereg napja alkalmából. A távirat szövegét a „Kommunizticseskij Internacional” című folyóiraton kívül március elején közölte a Szovjetunió angliai nagykövetségének hivatalos lapja is, a „Soviet War News”. Az üdvözlő távirat aláírója Tito volt³¹ – neve ekkor bukkant fel első ízben a szövetséges országok sajtójában. Az említett tények egyértelműen jelezték, hogy a Szovjetunió valójában kapcsolatban áll a népfelszabadító mozgalommal, s támogatja tevékenységét.

1941 decembere után, amikor a JKP és a népfelszabadító mozgalom egyre több információt küldött arról, hogy a csetnikek fegyveresen harcolnak a népfelszabadító mozgalom ellen, s ennek során – első ízben 1941 és 1942 fordulóján – együttműködnek a megszállókat kiszolgáló Nedić-féle adminisztrációval, az olasz megszálló hatóságokkal, a szovjet tömegtájékoztatási eszközök felhagytak a Mihailovićot és a csetnikeket az ellenállás harcosaiként feltüntető nyugati hírek átvételével. Néhány hónap eltelte után, a szovjet fél értesítette a jugoszláv emigrációs kormányt, hogy tudatos eljárásról van szó, amit az indokol, hogy szaporodnak a csetnikek áruló szerepére vonatkozó hírek.³²

A szovjet állásfoglalás ténylegesen is ellensúlyozta a brit politikát, amely Mihailović személyében az ellenállás vezetőjét látva, a partizánok harci tevékenységét a csetnikeknek tulajdonította, s igyekezett irányítása alá vonni a partizáncsapatokat. Ugyanekkor a Szovjetunió számára nem tűnt célszerűnek azonnal nyílt polémia kirobbantása Londonnal akkor, amikor a népfelszabadító mozgalomtól még csak az első információk érkeztek meg a jugoszláviai helyzet alakulásáról, különösen a csetnikek tevékenységéről. Még elemezni kellett a helyzetet. Az első hírek a csetnikek totális fegyveres támadásáról a partizánok ellen, átalakulásuk kollaboráns erővé hatalmas meglepetést okozott: mozgalmuk a megszállók elleni harc jegyében született, a csetnikek az emigrációs jugoszláv kormány fegyveres testületének minőségében szerepeltek, s ez a kormány tagja volt a Hitler-ellenes koalíciónak. Mihailović a kormány hadügyminisztereként szerepelt ekkor, személyét Angliában és az Egyesült Államokban a Hitler-ellenes harc hőseként népszerűsítették; 1941 szeptemberében és októberében Tito úgy tájékoztatta a Komintern vezetőségét, hogy a csetnikek a népfelszabadító mozgalom szövetségesei, s együttműködnek vele. A Mihailović elleni közvetlen fellépéshez, illetve London álláspontjának vitatásához a csetnikek kollaborációjára vonatkozó komoly bizonyítékok kellett volna, márpedig együttműködésük a megszállókat kiszolgáló

rendszerrel a népfelszabadító erők elleni támadás előkészítése során eleinte titokban maradt. Nem véletlen tehát, hogy amikor a Komintern vezetősége megkapta a JKP Központi Vezetőségétől és a partizánok főparancsnokságától az első ilyen híreket a csetnikekről, rádiótáviratban kiegészítő magyarázatot kért, s rámutatott arra, hogy kívánatos lenne konkrét dokumentált tényanyag beszerzése is.³³ Ilyen körülmények között átmenetileg folytatták azt a taktikát, hogy a szovjet kormány az angolok márciusi felkérésére válaszolva, hivatkozott a kapcsolatok hiányára Jugoszláviával.

Az angol kormány és a védnöksége alatt álló emigráns kormány ugyanakkor ismét aktivizálta a jugoszláv kérdést a szövetségesek közötti viszonyban. Miután 1942 márciusának végén helyreállt rádiókapcsolatuk a csetnikekkel, Mihailović közölte Londonnal, hogy a kommunisták, úgy mond, gátolják a megszállók elleni küzdelmét. Az angol kormány értesítette erről a Szovjetuniót, s ismét javasolta, hogy a partizánokat Moszkvából rádión szólítsák fel a Mihailović-csal vívott összetűzések befejezésére, s kérjék az együttműködés kialakítását a csetnikekkel. Ezzel párhuzamosan, a jugoszláv emigrációs kormány hasonló értelmű javaslatában ezen túlmenően még azt is kérte, hogy a partizáncsapatokat rendeljék Mihailović parancsnoksága alá. London ezúttal sem kapott hivatalos választ a Szovjetuniótól, de a szovjet és az angol diplomáciai képviselők beszélgetésén a jugoszláv királyi kormány épületében a szovjet fél nemcsak azt ismételte meg, hogy a szovjet kormány nem kíván beavatkozni a jugoszláviai konfliktusokba, hanem ekkor már arra is rámutatott, hogy a szövetségesek közös céljainak valóra váltása terén kétségei vannak Mihailović szerepét illetően.³⁴ Ez tekinthető az első olyan szovjet megnyilvánulásnak, amely – egyelőre visszafogott formában – kétségbe vonta az angol és a jugoszláv kormány vélekedését a csetnikek állítólag jelentős harcáról a megszállók ellen, valamint Mihailović szerepéről.

A Szovjetunió 1942 júliusában lépett fel közvetlen módon a csetnikek ellen, egyben az ellen a politikai, diplomáciai és propagandatámogatás ellen, amelyet Mihailović mozgalmának Nagy-Britannia kormánya nyújtott (a vele együttesen fellépő jugoszláv emigrációs kormánnyal), s amelyet jóváhagyóan szemlélt az Egyesült Államok kormánya is (bár ez utóbbi az előző kettőnél lényegesen csekélyebb mértékű aktivitást mutatott fel). A JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetőségének híradásai nyomán a Szovjetunió ekkor már elegendő tényanyaggal rendelkező Mihailović személyére vonatkozóan. Kedvezőbbé váltak a szövetségesek közötti kapcsolatok is: 1942. május 26-án szovjet kezdeményezésre létrejött a szovjet–angol szövetségről szóló szerződés, június 11-én

pedig az agresszió elleni háborúban egymásnak adandó kölcsönös segítségnyújtás elveire vonatkozó szovjet-amerikai egyezmény. 1942 júliusában az adott helyzetben a szovjet kormány tájékoztatta a brit kormányt arról, hogy Mihailović kapcsolatokat tart fenn Nedić kollaboráns „kormányával”, s ezért személyében megbízhatatlan. A csetnikek vezetőjének, egyben az emigrációs jugoszláv kormány miniszterének ezt a hivatalos, diplomáciai úton a kollaborálás miatt történt elmarasztalását egy nyilvánosságnak szóló akció követte: a TASZSZ július 19-én publikálta Crna Gora, Boka és a Szandzsák patriótáinak konferenciáján elfogadott határozatát, amelyet a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás július 6-án ismertetett. A határozat, amely rámutat Mihailović árulására, a TASZSZ közvetítésével pedig hamarosan széles körben elterjedt a szövetséges és a semleges országok tömegtájékoztatási eszközeiben.³⁵

A szakirodalomban számos utalás található P. Morača jugoszláv történész megállapítására, amely hivatkozik a „Szabad Jugoszlávia” szerkesztőségének volt vezetője, V. Vlahović 1958-ban tett kijelentésére. Vlahović állítólag közölte, hogy a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetésétől rádió útján kapott, fent említett határozatot saját kezdeményezésére közvetítette a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás, tehát véletlen révén került a TASZSZ anyagaiba, s hogy a határozat közzététele a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságának éles elégedetlenségét váltotta ki.³⁶ Ez az állítás azonban (amely Vlahović később kiadott visszaemlékezéseiben³⁷ már nem szerepel), semmiképp sem áll összhangban sem a szovjet kormány 1942 júliusában kiadott nyilatkozatával Mihailovićnak Nedić adminisztrációjával fenntartott kapcsolatairól, sem azzal az állásponttal, amelyet ezt követően a Szovjetunió Londonnak, illetve a jugoszláv emigrációs kormánynak a TASZSZ július 10-én kiadott, crnagorai, bokai és szandzsáki hazafiak határozatáról szóló közleményére adott reagálásai-val szemben elfoglalt.

A brit és a jugoszláv emigrációs kormány energikus diplomáciai lépéseket tettek a Szovjetunió irányában, igyekeztek kétségbe vonni a Szovjetunió Mihailovićra vonatkozó megállapításainak helytállóságát, követelték ezek visszavonását, továbbá azt, hogy a szovjet tömegtájékoztatási eszközök a jövőben ne adjanak helyt ilyen értelmű közleményeknek. Anglia újfent kezdeményezte, hogy a Szovjetunióval együtt történjenek lépések a csetnikek és a patizánok együttműködésének megvalósítása érdekében. Ezek a diplomáciai lépések azonban 1942 augusztusában a Szovjetunió határozott elutasításába ütköztek, a szovjet kormány a Mihailović kollaborációját bizonyító konkrét tényekre hivatkozott, amelyeket a

népfelszabadító mozgalom vezetésétől kapott. Nem követte válasz azt a brit nyilatkozatot, amely nem tartja kívánatosnak, hogy napvilágra kerüljön: Anglia és a Szovjetunió „szembenálló erőket támogatnak a jugoszláviai harcokban”. Augusztusban a Soviet War News adatokat közölt arra vonatkozóan, hogy Mihailović csetnikjei nem harcolnak a megszállók ellen, hanem együttműködnek velük, és hogy csak a partizánok vívnak következetes fegyveres harcot a betolakodókkal. A közlemény kiváltotta az angolok súlyos aggodalmát és elégedetlenségét.³⁸

A Szovjetunió diplomáciai- és propagandatevékenysége 1942 júliusában és augusztusában közvetlen összecsapáshoz vezetett a Hitler-ellenes koalíción belül, ahol a vízvázlatot az jelentette, ki hogyan ítéli meg egyfelől a jugoszláv népfelszabadító mozgalmat, másfelől pedig Mihailović csetnikjeit. Ezáltal a jugoszláv kérdés a szövetségesek egymás közötti viszonyának problémájaként körvonalazódott, a felmerülés fázisából előlépett a vezető szövetséges nagyhatalmak közötti közvetlen politikai-diplomáciai küzdelem részévé, melynek során a Szovjetunió a népfelszabadító mozgalom mellett állt ki, a koalíció nyugati tagjai – mindenekelőtt Anglia, majd az USA is – pedig a jugoszláv burzsoá-monarchikus ellenforradalmat képviselő csetnikeket, illetve a mozgalmukat fedező emigrációs kormányt támogatták.

Irodalom

1. Mindenekelőtt ld.: Plenča, D.: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata. Beograd, 1962; Kljaković, V.: Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941 godine = Vojnoistorijski glasnik, 1970. 2. sz.; Woodward, L.: British Foreign Policy in the Second World War, V. III. London, 1971; Roberts, W.R.: Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945. New Brunswick (New Jersey), 1973; [Clissold, S.] Introduction = Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey. Ed. Clissold S. London, 1975; Barker, E.: Some Factors in British Decision-making over Yugoslavia 1941–4. = British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece. Ed. Auty, Ph. and Clogg, R. London, 1975; ugyanő British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, 1976; Szovjetszkij Szozuz i borba narodov Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropi za szvobodu i nyezaviszimoszty 1941–1945 gg. Pod red. Valeva L.B. i Szlavina G.M. Moszkva, 1978; Wheeler, M.: Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943. New York, 1980.
2. Ld.: Marjanović, J.: Ustanak i narodooslobodilački pokret u Srbiji 1941. Beograd, 1963, 295–320, 333–362.; Tomasevich J.: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945; The Chetniks. Stanford (California), 1975, 145–155.; Auty, Ph.: Tito. A Biography. London, 1970, 191.; 311, 10. jegyz. Iz isztorij szovjetszko-jugoszlavszkih otnosenij v period vtoroj mirovoj vojni. Dokumentacija = Mezdunarodnaja zszizny, 1958. 8. sz. 154.

3. Deakin, F.W.D.: The Embattled Mountain. London, 1971, 125–136., etc.; Ugyanő Britanija i Jugoslavija 1941–1945. = Jugoslovenski istorijski časopis, 1963. 2. sz.
4. Morača, P.: Jugoslavija 1941. Beograd, 1971, 549.
5. Marjanović, J.: Velika Britanija i narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji 1941–1945 = Jugoslovenski istorijski časopis, 1963. 2. sz. 37–38.; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, I. Beograd, 1957, 115.
6. Barker, E.: Some Factors..., 30., 33.; ugyanő British Policy..., 159.; Deakin, F.W.D.: The Embattled Mountain, 130.; Woodward, L. i. m. 283.
7. Zelenjin, V.V.: Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma (1941–1942). = Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Bihać, 1967; Gibianszkij, L.Ja. – Zelenyin, V.V.: SZSZSR i borba jugoszlavskih trugyascsihszja za narodnuju reszpubliku (1941–1945) = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1972. 4. sz.; Ugyanő: Ob oszvescsenyiji narodno-oszvobogyityelnoj borbi v Jugoszlaviji szovjetszkoj pecsatyju (1941–1942 gg.) = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1975. 1. sz.; Szovjetszkij Szozuz i borba narodov... 85–86., 89., 93–94., 98–99.
8. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. Beograd, 1979. 134., 145.
9. Például: Izvesztyija, 1941. VIII. 2., 12.
10. Marjanović, J.: Ustanak... 369.; Leković, M.: Značaj skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka, održane 16. juna 1942. godine u Tjentištu u borbi za razoblićavanje D. Mihailovića u svjetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a = Istorijski zapisi, knj. XXIII. (1966) 4. sz. 726.; Morača, P.: i. m. 550, 555.
11. Dedijer, V.: Tito. New York, 1953, 173.; Velebit V.: Borbata Za mezdunarodno priznavanje na Nova Jugoszlavija niz Narodnoosloboditelnata vojna = Nova Makedonija, 5. XII., 1979.; Authy, Ph., i. m. 195–196., Roberts, W.R., i. m. 43.
12. Nem fogadható el érvként S. Nešović állítása, hogy a Szovjetunióknak tudnia kellett volna Mihailović kollaboráns magatartásáról abból a rádióbeszédből, amelyet Nedić 1941. november 11-én mondott Belgrádban. Szerbia „kormányfője” itt arról beszélt, hogy Mihailović röviddel azelőtt csatlakozott felhívásához „... a destruktív és kommunista elemek megsemmisítése terén való együttműködésre”, s ezért pénzt kapott. Nincs adat arra, hogy a Szovjetunióban ismerték volna ezt a rádióbeszédet, de ha mégis így lett volna, először is a népfel szabadító mozgalomtól várt értesülések hiányában akkor is úgy tekinthették, mint a megszállók ellen küzdő erők megosztására irányuló ellenséges provokációt. Ezenkívül pedig Nedić beszédében arról volt szó, hogy – bár Mihailović korábban beleegyezett a megszállókat kiszolgáló rendszerrel való együttműködésbe, – „... ma már ugyanaz a német megszálló hatóságok és a szerb kormány (vagyis Nedić „kormánya”) szemében, mint bármely kommunista, ha egyszer Anglia, a demokratikus országok, London és a vörös Moszkva érdekében tevékenykedik”. (Nešović, S.: Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941–1945. Beograd – Ljubljana, 1964. 62–64.)
13. Dedijer, V., i. m. 173.; [Clissold, S.] i. m. 17.
14. Ld.: Zelenyin, V.V.: i. m.; Gibianszkij, L.Ja., Zelenyin, V.V., i. m.; Szlavin, G.M.: Ob otklikah...

15. Pravda, 1941. XI. 28., XII. 2.; Izvesztija, 1941. XI. 27., XII. 6. és 11.
16. Téves S. Nešović állítása, miszerint a Pravda kommentárja Mihailović megszállók elleni harcáról írt volna. (Nešović, S. i. m. 56.) V. Kljaković tanulmánya alapján valószínűnek tűnik, hogy a Nešović által közölt téves értesülések forrásul a jugoszláv emigrációs kormány anyagai szolgáltak, ahová ez egy 1942-es amerikai kiadványból került be. (Kljaković, V., i. m. 97.)
17. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenij, 154.; Kljaković, V., i. m. 95., 101.; Barker, E.: British Policy... 160.; [Clissold S.] i. m. 98. 56. jegyz.
18. Dedijer, V.: Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju. Beograd, 1953. 331–332.
19. Petranović, B.: AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942–1945. Beograd, 1976. 65.
20. Auty, Ph., i. m. 193.; Kardelj, E.: Borba za priznanje i nezavistnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja. Ljubljana–Beograd, 1980. 26.
21. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 194., 197.; t. 8., 78.
22. Marjanović, J.: Ustanak... 368.; Morača, P., i. m. 552.
23. Čolaković, R.: Zapisi iz Oslobođilačkog rata, knj. I. Beograd, 1956. 286.; Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 198.
24. Dedijer, V.: i. m. 332–333.
25. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 198.
26. [Clissold, S.] i. m. 98. 56. jegyz.
27. Tito – Churchill. Strogo tajno. Izabrao i uredio Biber D., Beograd – Zagreb, 1981. 247.
28. Zelenyin, V.V., i. m.; Gibianszkij, L.Ja. – Zelenyin, V.V., i. m.; Szlavin, G.M.: Ob osvješćenijii...
29. Nešović, S., i. m. 73.
30. Pravda, 1942. III. 16. és 23.
31. Szlavin, G.M.: Ob otklikah... 30.
32. Yugoslavia and the Soviet Union, doc. 39, 137. Megalapozatlan W. Roberts állítása, hogy 1942-ben a moszkvai rádió továbbra is „... a jugoszláv ellenállás vezetőjeként magasztalta Mihailovićot”. (Roberts, W.R., i. m. 44.)
33. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 9. Beograd, 1979. 224.; t. 10. Beograd 1980. 239. 179. jegyz.
34. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenij... 154.; Tito–Churchill, 247.; Woodward, L., i. m. 285.; Plenča D., i. m. 109–110.
35. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenij... 154.; Plenča, D., i. m. 149.; Leković, M., i. m. 737–740.
36. Morača, P.: Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941 do 1943 godine = Jugoslovenski istorijski časopis, 1969. 1–2. sz. 120.; továbbá Plenča, D.; i. m. 163.
37. Vlahović, V.: Sećanja = Politika, 1975. III. 12–22.
38. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenij... 154–155.; Dokumenti o szovjetszko-jugoszlavszkom bojevom szodruzsesztve v godi vtoroj mirovoj vojni = Vojenno-istoriceszkij zszurnal, 1978. 5. sz., dok. 2., 74., Szlavin, G.M.: Szovjetszkaja obszsesztvennoszty i Antyifasisztszkoje vecse narodno osvzobozszenyija Jugoszlavii. = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1969. 3. sz. 18.; Woodward, L., i. m. 286–288.; Plenča, i. m. 149–150.